

Йозеф Алоїз Шумпетер

(1883-1950) – один з найбільш відомих економістів, соціологів, політичних учених ХХ ст. У 1909–1911 рр. професор Чернівецького університету. У 1919-1920 рр. займав пост міністра фінансів Австрії. Професор Рейнського (Бонн, 1925-1932 рр.) і Гарвардського університетів.

За Шумпетером, долю капіталізму не можна зрозуміти, виходячи з логіки економічних процесів, вирішальне значення для неї мають соціальні, політичні та культурні фактори. Розглядаючи їх, учений приходять до формулювання «іншої теорії демократії» («елітарної демократії»).

В умовах сучасного капіталізму, політика – не більше ніж продовження і відображення економіки, причому раціонально-бюрократично організованої, а не вільно-ринкової. На думку Шумпетера, демократичний порядок – це такий інституційний устрій, для прийняття політичних рішень в якому індивіди набувають право робити політику через конкурентну боротьбу за виборчі голоси народу.

Основні праці: *«Теорія економічного розвитку»* (1912), *«Капіталізм, соціалізм і демократія»* (1942) та ін.

Інша теорія демократії

1. Боротьба за політичне лідерство

Основною проблемою класичної теорії було твердження, що в «народу» є певна раціональна думка з кожного окремого питання, і що ця думка реалізується в умовах демократії шляхом вибору «представників», які стежать за тим, щоб ця думка послідовно втілювалася в життя. Таким чином, вибір представників вторинний щодо первинної мети демократичного устрою, а саме – наділити виборців владою приймати політичні рішення. Іншими словами, роль народу полягає у створенні уряду або посередницького органу, який у свою чергу формує національний виконавчий орган або

уряд. Отже, демократичний метод – це такий інституціональний засіб для ухвалення політичних рішень, в якому індивіди набувають влади приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців.

Насамперед є досить ефективний критерій, за допомогою якого демократичні уряди можна відрізнити від інших. Класична теорія стикається з труднощами в даному розмежуванні, оскільки волі і благу народу можуть служити уряди, які не можна назвати демократичними відповідно до будь-якого із загальноприйнятих значень цього слова. Наприклад, при парламентській монархії типу англійської, наш критерій демократії виконується, оскільки монарх може призначати членами кабінету лише тих людей, яких вибере парламент. У той же час «конституційна» монархія не є демократичною, оскільки електорат і парламент мають усі права, які в них є при парламентській монархії, але немає влади призначати уряд. Міністри в даному випадку є слугами монарха і за назвою, і за суттю і в дійсності можуть бути ним призначені або звільнені. Такий устрій може задовольняти народ. Виборці можуть підтвердити цей факт, голосуючи проти будь-яких змін. Монарх може бути настільки популярний, що зуміє завдати поразки будь-якому суперникові в боротьбі за верховну владу. Але оскільки не існує механізму, що робить таку боротьбу ефективною, даний випадок не підпадає під наше визначення.

По-друге, теорія, укладена в цій дефініції, дає нам можливість віддати належне життєво важливому феномену лідерства. Класична теорія цього не робить. Замість цього вона, як ми бачили, приписує виборцям абсолютно нереальний ступінь ініціативи, практично ігноруючи лідерство. Але майже в усіх випадках колективна дія передбачає лідерство – це домінуючий механізм майже будь-якої колективної дії, більш значної, ніж простий рефлекс.

По-третє, оскільки взагалі існує воля групи, наша теорія її не заперечує. Навпаки, тепер ми можемо розглядати саме ту роль, яку ці волевиявлення відіграють насправді. Вони, як правило, не пред'являються безпосередньо. Навіть якщо групі прагнення сильні і визначені, вони залишаються прихованими часто протягом десятиріч доти, доки їх не викличе до життя якийсь політичний лідер, перетворюючи на політичні фактори.

По-четверте, наша теорія, звичайно, не більш виразна, ніж саме поняття боротьби за лідерство. Це поняття відображує труднощі, аналогічні тим, що викликає поняття конкуренції в економічній сфері; їх не без користі можна порівняти. В економічному житті конкуренція ніколи повністю не відсутня, але навряд чи коли-небудь існує в досконалому вигляді. Так само в політичній сфері постійно йде боротьба, хоча, можливо, лише потенційна, за лояльність виборців. Пояснити це можна тим, що демократія використовує якийсь визнаний метод ведення конкурентної боротьби, а система виборів – практично єдино можливий спосіб боротьби за лідерство для суспільства будь-якого розміру. Хоча це і виключає багато із способів забезпечення лідерства, які й слід виключити, наприклад, боротьбу за владу шляхом збройного повстання; це не виключає випадків, вельми схожих на економічні явища, які ми позначаємо як «несправедливу» або «шахрайську» конкуренцію чи обмеження конкуренції. Виключити їх ми не можемо, оскільки якби ми це зробили, то залишилися б з якимсь дуже далеким від реальності ідеалом. Між цим ідеальним випадком і випадками, коли будь-яка конкуренція з існуючим лідером запобігається силою, існує безперервний ряд варіантів, у межах якого демократичний метод правління непомітно, дрібними кроками, переходить в автократичний. Але якщо ми прагнемо до розуміння, а не до філософствування, це так і повинно бути. Таким чином, цінність нашого критерію суттєво не знижується.

По-п'яте, наша теорія, схоже, пояснює існуюче відношення між демократією та індивідуальною свободою. Якщо під останньою ми розуміємо існування сфери індивідуального самоврядування, межі якого історично змінюються, – жодне суспільство не терпить абсолютної свободи, і жодне суспільство не обмежує її до нуля, – то в даному випадку мова йде про ступінь свободи. Ми бачили, що демократичний метод не обов'язково гарантує більший обсяг індивідуальної свободи, ніж будь-який інший дозволив би в аналогічних обставинах. Це цілком може бути і навпаки, але тим не менше ці два явища співвідносяться один з одним.

По-шосте, слід враховувати, що, вважаючи формування уряду первинною функцією виборців (прямо або через посередницький орган), я припускав включити в цю фразу також і функцію його розпуску. Перша означає просто згоду прийняти лідера чи групи лідерів, друга – відмова від цієї згоди. Це звертає увагу на один

елемент, якого читач, можливо, не помітив. Він міг подумати, що виборці контролюють уряд точно так само, як і приводять його до влади. Але оскільки виборці, як правило, можуть контролювати своїх політичних лідерів лише через відмову переобрати їх, це, мабуть, обмежує можливість контролю до рівня, зафіксованого в нашому визначенні. Час від часу відбуваються раптові різкі зміни, що призводять до падіння уряду чи окремого міністра або змушують зробити певні дії. Але подібні випадки не тільки виняткові, вони, як ми побачимо, суперечать духу демократичного методу.

По-сьоме, наша теорія проливає настільки необхідне світло на старе протиріччя. Будь-хто, хто приймає класичну доктрину демократії і, отже, вважає, що демократичний метод повинен гарантувати, що проблеми вирішуються у відповідності з волею народу, повинен бути вражений тим фактом, що, навіть якщо ця воля виражена цілком виразно, прийняття рішень простою більшістю в багатьох випадках спотворить її, а не втілить у життя. Цілком очевидно, що воля більшості є воля більшості, а не воля «народу». Прирівняти у визначенні одне до іншого не означає вирішити проблему.

2. Застосування нашого принципу

1. В умовах демократії, первинна функція голосування виборців – формування уряду. Розглядаючи тільки національний уряд, ми можемо сказати, що формування уряду практично зводиться до рішення, хто буде лідером. Будемо називати його прем'єр-міністром.

Є тільки одна демократична система, в якій цей вибір є прямим результатом голосування виборців, – Сполучені Штати [Я вважаю, що ми можемо не приймати до уваги колегію вибірників. Називаючи президента Сполучених Штатів прем'єр-міністром, я хочу підкреслити фундаментальну подібність його поста з постом прем'єр-міністра в інших демократичних системах]. У всіх інших випадках голосування виборців формує не безпосередньо уряд, а посередницький орган – надалі будемо називати його парламентом, якому передається функція формування уряду.

Яким чином парламент формує уряд? Найбільш очевидний спосіб – обрати його або, що більш реалістично, обрати прем'єр-

міністра і потім голосувати за список міністрів, який він представляє. Цей спосіб використовується рідко. Але він розкриває природу даної процедури краще, ніж будь-який інший. Більш того, всі інші способи можна звести до нього, оскільки прем'єр-міністром зазвичай стає та людина, яку обрав би парламент. Те, як він насправді призначається на посаду – монархом, як в Англії, або президентом, як у Франції, – просто питання форми.

Тепер ми можемо уточнити наше твердження, що в парламентській системі функція формування уряду лягає на парламент. Як правило, парламент вирішує, хто буде прем'єр-міністром, але в цьому рішенні він не є повністю вільним. Він погоджується з кандидатурою, ніж висуває її. Члени парламенту скуті не тільки партійними зобов'язаннями. Їх також веде та людина, яку вони «обирають», – веде до самих «виборів» і після них.

3. Далі, про природу і ролі кабінету. Це доволі двоїстий орган, спільний продукт парламенту і прем'єр-міністра. Останній, як ми бачили, пропонує кандидатури його членів, а перший погоджується з його вибором, одночасно впливаючи на нього. Якщо подивитися на це з точки зору партії, це зібрання лідерів більш-менш нагадує її власну структуру. З точки зору прем'єр-міністра, це зібрання не тільки товаришів по зброї, але і членів партії, у яких є власні інтереси і перспективи – парламент у мініатюрі. Для того, щоб така комбінація склалася і працювала, майбутньому кабінету міністрів слід вирішити – не обов'язково з пристрасної любові, – служити під керівництвом містера Х, а містерові Х сформуванню свою програму таким чином, щоб його колеги в кабінеті не надто часто хотіли «переглянути свої позиції», як це називається в офіційній фразеології, або влаштувати сидячий страйк. Таким чином кабінет має певну функцію у демократичному процесі на відміну від функції прем'єр-міністра, партії, парламенту і виборців. Ця функція проміжного керівництва пов'язана з поточними справами, які виконують окремі члени кабінету в різних департаментах, куди вони призначені, щоб забезпечувати контроль керівної групи над бюрократичною машиною, але ні в якому разі не впливає з них. Це має вельми віддалене відношення (а може, і зовсім ніякого) до «забезпечення того, щоб воля народу виконувалася в кожному з департаментів». Як раз у найкращих випадках народу врешті-решт

представляють результати, про які він і не думав, і не схвалив би їх заздалегідь.

4. Знову про парламент. Я виділив те, що, на мій погляд, є його первинною функцією, і зміцнив цю дефініцію. Можна заперечити, що моє визначення невірно щодо інших його функцій. Очевидно, парламент робить багато чого іншого, окрім формування і розпуску уряду. Він видає закони. Він навіть управляє. Хоча будь-який парламентський акт, крім резолюцій і політичних декларацій, є «законом» у формальному значенні, існує багато актів, які можна розглядати як адміністративні заходи. Бюджет – найбільш важливий приклад. Формування бюджету – управлінська функція. Проте в США його розробляє конгрес. Навіть там, де його складає міністр фінансів і схвалює кабінет, як в Англії, парламент повинен затвердити його, і в результаті цього голосування він стає Актом парламенту. Чи не спростовує це нашу теорію?

Перша і головна мета будь-якої політичної партії – придушити інших, щоб здобути владу чи залишитися при владі. Вирішення політичних питань, з точки зору політика, не мета, але лише матеріал парламентської діяльності. Оскільки політики стріляють словами, а не кулями, і оскільки ці слова неминуче пов'язані з обговорюваними проблемами, ситуація не завжди буває ясною.

Таким чином, по суті справи поточне виробництво парламентських рішень з гострих питань життя країни і є той метод, шляхом якого парламент залишає або відмовляється залишати уряд при владі, прийме або відмовляється приймати керівництво прем'єр-міністра. З деякими винятками, кожне голосування – це голосування за довіру чи недовіру, а то, що ми називаємо голосуванням про довіру чи недовіру в технічному значенні цього слова, просто виявляє *in abstract* [в абстрактному вираженні] істотний елемент, загальний для всіх голосувань. Цим ми можемо задовольнитися, відзначивши, що ініціатива у висуненні питань на парламентське обговорення, як правило, належить уряду або тіньовому кабінету опозиції, а не окремим депутатам.

Саме прем'єр-міністр виділяє з нескінченного потоку поточних справ ті, які він хоче зробити предметом парламентських слухань, тобто ті, за якими його уряд планує провести законопроекти або, якщо він не відчуває твердого ґрунту під ногами, хоча б резолюції. Звичайно, будь-який уряд отримує від своїх попередників

спадщину з невирішених питань, які, можливо, не можна відкласти в довгий ящик, інші питання відносяться до сфери рутинної політики; особливо видатним досягненням прем'єр-міністра є таке положення, коли він може нав'язати вжиття заходів щодо політичного питання, піднятого ним самим. У будь-якому випадку, однак, вибір або ініціатива уряду, вільна чи ні, є той фактор, який домінує у парламентській діяльності. Якщо законопроект виноситься опозицією, це означає, що вона пропонує бій: подібний хід є атака, яку уряд може або зірвати, перехопивши ініціативу, або відбити при голосуванні. Якщо важливий законопроект, якого немає в парламентському списку, пропонується групою представників урядової партії, це означає бунт, і міністри розглядають його з цієї точки зору, а не з точки зору наявності в нього додаткових тактичних переваг. Іноді це призводить до дебатів. Якщо ці дебати не запропоновані або не санкціоновані урядом, – це симптом виходу парламентських сил з-під його контролю. Нарешті, якщо позов подається в результаті внутрішньопартійної угоди, це означає, що бій скінчився внічию або відбулася відмова від битви з тактичних міркувань.

5. Винятки з цього принципу урядового лідерства в «представницьких» асамблеях служать лише доказом його реалістичності. Вони можуть бути двох типів.

По-перше, ніяке лідерство не є абсолютним. Політичне лідерство, яке проявляється в рамках демократичного методу, ще менш абсолютне через елемент конкуренції, який є суттю демократії. Оскільки теоретично кожен прихильник володіє правом змістити лідера і оскільки завжди є кілька прихильників, які мають реальну можливість це зробити, депутат парламенту чи міністр, що належить або не належить до вузького кола найбільш впливових осіб, – якщо він відчуває, що в нього є шанси зайняти місце лідера, – дотримується середнього курсу між безумовною лояльністю до лідера і беззастережним підняттям свого власного прапора, балансує між ризиком і можливостями з тонкощами, які воістину гідні захоплення. Лідер у свою чергу також дотримується середнього курсу: він вимагає дисципліни і дозволяє її порушувати. Він поєднує тиск з більш-менш розумними поступками, несхвалення з похвалами, покарання з заохоченням. Результатом цієї гри залежно від відносної сили індивідів та їх позицій є для них різна, але в багатьох випадках значна ступінь свободи. Зокрема,

візьмемо ті групи, які досить сильні для того, щоб їх обурення могли відчуті, але недостатньо сильні, щоб отримати вигоду з включення своїх прихильників і своїх програм до урядових структур. Їм можуть дозволити мати свою позицію з незначних питань або, у всякому разі, з тих питань щодо яких прем'єр-міністра можна переконати, що вони приватні або не дуже важливі. Таким чином, у груп або навіть окремих членів парламенту від правлячої партії час від часу може з'являтися можливість висувати власні законопроекти, і ще більше поблажливості буде проявлятися до тих, хто критикує політику уряду і не голосує механічно за будь-яку урядову міру. Але досить подивитися на це в практичному ключі, щоб побачити обмеження, які є в цієї свободі, встановити, що вона являє собою не принцип роботи парламенту, а відхилення від нього.

По-друге, бувають випадки, коли політична машина не може сприйняти певних проблем, оскільки вище керівництво урядових і опозиційних сил не бачить їх політичної цінності або ця цінність і насправді сумнівна [Питання, яке так ніколи і не розглядалося, це типовий приклад такого роду проблем]. Такі питання беруть собі аутсайтери, які віддають перевагу індивідуальній боротьбі за владу, а не служінню в лавах однієї з існуючих партій. Звичайно, це абсолютно нормальна політика. Але є й інша можливість. Людина може настільки проникнутися конкретною проблемою, що може вийти на політичну арену спеціально для того, щоб вирішити її своїм способом, не маючи при цьому бажання почати нормальну політичну кар'єру. Однак це настільки незвично, що важко знайти більш-менш вагомні приклади. Звичайно, питання другорядної важливості зустрічаються набагато частіше. Проте всі погодяться, що це лише відхилення від стандартної практики.

Ми можемо підвести підсумки наступним чином. Розглядаючи людські суспільства, ми, як правило, без труднощів виділяємо, принаймні на рівні здорового глузду, різні цілі, яких досліджувані суспільства хочуть досягти. Можна сказати, що ці цілі надають сенс відповідним діям індивідів. Але звідси не випливає, що суспільне значення даного типу діяльності обов'язково забезпечить мотивацію діяльності і, отже, пояснення останньої. Отже, в цьому випадку теорія, яка обмежується аналізом соціальних цілей і потреб, не може вважатися адекватним поясненням діяльності, яка цим цілям служить. Наприклад, причина існування такого явища,

як економічна діяльність, безумовно, полягає в тому, що люди хочуть їсти, одягатися й т.д. Забезпечити засоби задоволення цих потреб – це суспільна мета або значення виробництва. Тим не менш ми всі згодні, що ця теза була б найбільш нереалістичним вихідним моментом для теорії економічної діяльності в комерційному суспільстві і що в нас набагато краще вийде, якщо ми почнемо з прибутків. Аналогічно соціальне значення або функція парламентської діяльності, без сумніву, полягає у виробництві законів і частково в адміністративних заходах. Але для того, щоб зрозуміти, як демократична політика слугує цій соціальній меті, ми повинні почати з конкурентної боротьби за владу і посади й усвідомити, що соціальна функція виконується, як ми бачили, «випадково» – в тому значенні, в якому виробництво є випадковим щодо одержання прибутку.

6. Нарешті, що стосується ролі виборців, слід додатково ретельно згадати ще про одну річ. Ми бачили, що бажання членів парламенту – не єдиний фактор у процесі формування уряду. Те ж саме можна сказати і про виборців. Їх вибір – ідеологічно зведений у ранг «волі народу» – не впливає з їхньої ініціативи, але формується, і його формування – найважливіша частина демократичного процесу. Виборці не приймають політичних рішень. Але не можна сказати, що вони неупереджено вибирають членів парламенту з числа людей, що мають право бути обраними. У всіх нормальних випадках ініціатива належить кандидату, який бореться за посаду члена парламенту та лідерство на місцевому рівні, яке передбачає цей пост. Виборці обмежуються тим, що підтримують цю спробу, віддаючи йому перевагу, або відмовляються її підтримати. Навіть ті виняткові випадки, коли кандидата дійсно висувають самі виборці, потрапляють в ту ж категорію через одну з двох наступних причин. По-перше, якщо кандидат вже здійснює лідерство, йому вже не треба за нього боротися. По-друге, може статися так, що місцевий лідер, який має можливість контролювати або впливати на голосування, не може або не хоче сам брати участь у виборах і призначає іншу людину, яка, як здається, була обрана за ініціативою виборців.

Але якщо ініціатива виборців, що у більшій мірі полягає лише в ухваленні одного з конкуруючих кандидатів, ще більше обмежена існуванням партій. Партія, всупереч класичної доктрини, це не група людей, яка має намір піклуватися про добробут народу

«виходячи із деякого принципу, яким погоджений всіма її членами». Така раціоналізація спокуслива і саме тому небезпечна. Звичайно, в певний час всі партії формулюють свої принципи або програми; ці принципи і програми характерні для партії, яка бере їх на озброєння як види товарів, які продаються в універмазі, характерні для нього і важливі для його успіху. Але як універмаг не можна визначити через товари, так партію не можна визначити через її принципи.

Партія – це така група, члени якої припускають діяти спільно в конкурентній боротьбі за політичну владу. Якби це було не так, то різні партії не могли б мати майже зовсім однакові програми. Тим не менш, як усім відомо, таке трапляється. Існування партій і політиків свідчить про те, що маси виборців не здатні на будь-які інші дії, крім паніки. Вони регулюють політичну конкуренцію точно так само, як це роблять професійні асоціації. Психотехніка управління партією, її рекламна кампанія, гасла і марші – це все не прикраси. Це і є суть політики. Так само як і політичний лідер.

Друкується за: Шумпетер Й. Капіталізм, Соціалізм и Демократія / Й. Шумпетер ; пер. с англ. – М. : Экономика, 1995. – 540 с.